

Aynur HÜSEYNOVA

*AMEA Folklor İnstitutunun elmi işçisi*

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

*e-mail: aynur\_huseinova@mail.ru*



## «DƏDƏ QORQUD KİTABI»NDA SU KULTU

### Xülasə

Su stixiyası ilə bağlı inanlar “Dədə Qorqud kitabı”nda xüsusi zənginliyə malikdir. Suyun ilkin yaradılışın əsası olması Azərbaycan xalqının əcdadı olan oğuz türklərinin mifoloji təsəvvürlərində mühüm yer tutur. Suyu tapınan, onu canlı varlıq, ulu hamı hesab edən babalarımız öz yaddaşlarında su kultu ilə bağlı inanlar gəzdirmiş, onu günümüzədək yaşatmışlar.

**Açar sözlər:** su, su stixiyası, kult, inam, dastan

## THE CULT OF WATER IN “THE BOOK OF DADA GORGUD”

### Summary

The beliefs dealing with the element of water has a special richness. Water being the base of early creation takes an important place in the mythological notions of Oghuz Turks, the ancestors of Azerbaijani people. Grandfathers who consider water lively creature and great protector carried the beliefs dealing with the cult of water in their minds and has kept alive it till nowadays.

**Key words:** water, water element, a cult, a belief, epos

## КУЛЬТ ВОДЫ В ЭПОСЕ «ДЕДЕ КОРКУТ»

### Резюме

Поверия, связанные с водной стихией в эпосе «Деде Коркут» отличаются особым разнообразием. Вода как основа первоначального мироздания занимает важное место в мифологических представлениях огузов, являющихся предком азербайджанского народа. Наши предки, которые поклонялись воде, считали ее живым существом в своей памяти, сохранили множество поверий, связанных с культом воды и донесли их до наших дней.

**Ключевые слова:** вода, стихия воды, культ, поверье, эпос

**Məsələnin qoyuluşu.** Azərbaycan folklorunda su stixiyası ilə bağlı inanların öyrənilməsi folklorşünaslığın aktual mövzudur. Dastanlarda su kultu – suya pərəstiş və onunla bağlı inanlar, obrazlar zəngin mənə aləminə malikdir. Su stixiyası ilə bağlı inanlar, oğuznamələrdə, o cümlədən “Dədə Qorqud kitabı”nda da xüsusi zənginliyə malikdir. Bu səbəbdən, dastanda su kultu ilə bağlı inam və obrazlar problemə ayrıca kontekstdə baxış tələb edir.

**İşin məqsədi.** Su stixiyası ilə bağlı inam və obrazların oğuz türklərinin

ən qədim və möhtəşəm “Dədə Qorqud” eposunda araşdırılması və öyrənilməsi.

Su stixiyası ilə bağlı inamlar xalqımızın ulu abidəsi «Dədə Qorqud» dastanında xüsusi zənginliyə malikdir. Bu da səbəbsiz deyildir. Ulu abidədən bəhs etmiş AMEA-nın müxbir üzvü, prof. T. Hacıyev, prof. X.Koroğlu, prof. M. Seyidov, prof. Ş.Cəmşidov, prof. B. Abdulla, prof. F.Bayyat, C. Bəydili (Məmmədov), M. Allahmanlı, R. Kamal və başqaları öz tədqiqatlarında (9; 12; 14; 15; 7; 2; 5; 13; 3; 10) bu abidənin oğuzların qədim mifik inancları, o cümlədən su inancları ilə bağlı olduğunu möhkəm dəlillərlə təsdiq etmişlər.

«Dədə Qorqud»da su ilə bağlı inanclar, qədim təsəvvürlər, mifoloji görüşlər o dərəcədə zəngindir ki, tədqiqatçıları bunun səbəbi haqqında düşünməyə sövq etmişdir. Məs., prof. B.Abdulla yazır: «Suyun həyat, bir az da ümumi olaraq desək, təbiət və cəmiyyət üçün yararlığının, az qala, bütün atributları, yön və çalarları abidənin boylarında özünə yer tapıb. Burada sudan bol sözgetmə səbəbsiz deyil. Bəlli olduğu üzrə, danılmaz doğruluqdur ki, su yaşayışı ödəyən ilkin, başlıca gərəklilərdəndir. Və bunsuz olumu düşünmək mümkün deyil. Bu durum, sözsüz, insanları suya ehtiramla yanaşmağa yönəlmiş, onu qorumağa səsləmişdir. Məsələnin sözü gedən axarı uluslarımızda suyla bağlı sıra-sıra inamların, sınımaların yaranmasına da yol açmışdır» (1, 161).

Dastanda su ünsürü ilə bağlı inamlar üçün xarakterik olan motiv və obrazlara rast gəlirik. Su kultu ilə bağlı nağıllarda sıx-sıx tuş olduğumuz pəri obrazı da abidədə özünə yer almışdır. «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy» da deyilir: «Oğuz camaatı bir gün yaylağa köçdü. Aruzun bir çobanı vardı. Qonur qoca Sarı çoban deyərtilər adına. Oğuzların önündə bundan əvvəl kimsə keçməzdi. «Uzun bulaq» deyilən məşhur bir bulaq vardı. O bulağa pərilər qonmuşdu. Birdən qoyunlar ürkdü. Çoban qabaqdakı təkəyə hirs-ləndi, irəli getdi. Gördü ki, pəri qızlar qanad-qanada bağlayıb uçurlar. Çoban öz yapıncısını üzərlərinə atdı. Pəri qızının birini tutdu. Tamah salıb qucaqladı... Qoyun ürkməyə başladı. Çoban qoyunun qabağına qaçdı. Pəri qızı qanad çalıb uçdu. Dedi: «Çoban, il tamam olanda məndəki əmanətini gəl, al! Amma oğuzların başına bəla gətirdin!» (11, 196).

Buradakı motiv öz başlanğıcında nağıllardakı motivlə eyni, sonluğunda fərqlidir. Eyni ilə nağıllarda olduğu kimi pəri qızları uçub su üstünə çimməyə gəlirlər. Suya gəlmə, suda çimmə pəri qızları ilə bağlı bütün mətnlərdə, o cümlədən burada da özünü təsdiq edən motivdir. Ancaq

burada nağıllardan fərqli hadisə baş verir. Nağıl qəhrəmanı, adətən, pəri qızlarının birinin cildini (paltarını) götürüb gizlədir. Pəri qızı qəhrəmanın sözünə baxmağa and içdikdən sonra paltarı ona qaytarır. Pəri qızı da qəhrəmanın hər bir istəyini yerinə yetirir. Bəs burada nə baş verir? Çoban pəri qızına tamah salır, onu ləkələyir. Bu nə deməkdir? Bu, birmənalı şəkildə çobanın oğuzların müqəddəs dəyərlərinə təcavüz etməsi deməkdir. Su oğuzlar üçün müqəddəs idi. Çoban bunu bilməmiş deyildi. Ancaq o, müqəddəs qanunları pozur. Müqəddəs kultlarla bağlı qanunları pozmaq olmaz. İnanc qaydalarına görə, insan su üstünə gedəndə, su üstündən tullandıqanda su əyəsində salam verməli, ondan icazə almalıdır. Bu halda su əyəsi həmin insana yaxşılıq edir, əks halda insan pislik görür. Dastandakı çobanın hərəkəti heç bir ölçüyə sığışmır. O, oğuz elinin müqəddəs dəyərlərinə çirkin ləkə atır. Müqəddəs varlıqlar olan pərilər də bu hərəkəti bağışlamır. Bir oğuz çobanının günahının əvəzini bütün Oğuz xalqı ödəməli olur. Pəri bir ildən sonra Təpəgözü doğur, onu sehrləyib, Oğuzla gətirir. Təpəgöz də Oğuz elini görünməmiş fəlakətlərə düçar edir.

Dastandakı bu motiv ibrətamizdir. Əslində, gizli mahiyyəti etibarilə saflıq, müqəddəslik amalına xidmət edir. Ozanlar bu boyu danışmaqda gəncləri, ümumiyyətlə, oğuz insanlarını öz müqəddəs dəyərlərini qorumağa çağırırdılar. Müqəddəs dəyərləri qorumaq elin birliyini və bütövlüyünü qorumaq deməkdir. Çünki oğuz insanlarını bir yerə yığan, onların bir xalq, dövlət kimi monolitliyini təmin edən məhz bu müqəddəs dəyərlər idi.

Abidədə oğuz inanc dünyasının maraqlı bir cəhəti ilə üzləşirik. Belə ki, suyun ilkin yaradılışın əsası olması Azərbaycan xalqının əcdadı olan oğuz türklərinin düşüncəsində mifoloji və dini təsəvvürlərin biri-birinə münasibəti baxımından heç bir ziddiyyət təşkil etmir. «Dədə Qorqud» dastanında islam dini ilə oğuzların qədim mifoloji-dini təsəvvürlərinin yan-yanası olması, biri-birinə qovuşması hamıya məlum bir məsələdir. Dastanda oğuz bəylərinin al şərab içməsi ilə döyüşlərdən qabaq iki rikət namaz qılmalarının birgəliyi, biri-biri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi haqqında tədqiqatçılar çox demişlər. Şərabla islam dininin şərab haqqındakı qadağası bir araya sığışmaz: islam şərab içməyi haram hesab edir. Lakin dastanda bu iki işin qarşıdurmasına tuş olmuruq. Bunun səbəbi aydındır: oğuzlar öz əski adətləri ilə islam adətlərini, qədim təsəvvürləri ilə yeni islam təsəvvürlərini bir araya gətirmişlər. Çalışmışlar ki, bunlar biri-biri ilə ziddiyyətə girməsin. Eyni sözü qədim oğuzlarda da müqəddəs sayılan, ilkin hesab olunan su haqqında da demək olar. Su oğuz türklərinin mifoloji təsəvvür-

lərində mühüm yer tutur. Oğuz aqilləri su haqqındakı qədim mifoloji təsəvvürləri islam təsəvvürləri ilə çox ustalıqla qovuşdurmuşlar.

Suyun ilkin yaradılışın əsası olması Azərbaycan xalqının əcdadı olan oğuz türklərinin düşüncəsində mifoloji və dini təsəvvürlərin biri-birinə münasibəti baxımından heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Bunun ən parlaq, aydın nümunəsinə «Dədə Qorqud»da rast gəlirik.

Dastanın ikinci boyunda («Salur Qazanın evi yağmalandıği boyu bəyan edər») su ünsürü ilə bağlı çox maraqlı mənzərə ilə qarşılaşırıq. Qazan ovda olanda kafirlər gəlib onun evini talan edirlər, qızını-gəlinini, oğlu Uruzu və onun üç yüz igidini əsir alıb aparırlar. Qazan narahat yuxu görür və evinə qayıdır. Gəlib görür ki, evini-yurduunu talan ediblər. Ancaq bunu kimin etdiyini bilmir. O, növbə ilə evini yurddan, sudan, qurddan, köpəkdən və sonda çobandan xəbər alır. Qazanın suya üz tutaraq dediyi sözlərdə oğuzların su haqqındakı mifoloji görüşləri, inancları ifadə olunmuşdur.

Qazan əvvəlcə evini yurddan xəbər alır. Lakin bir cavab almır. Odur ki, kafirin getdiyi yolun izinə düşür. Qabağına bir su çıxır. Lakin boyda bu suyun bulaq, çay, göl, dəniz, okean və s. olduğu haqqında heç bir söz deyilmir. Salur Qazanın suya müraciətində də onun rastlandığı suyun hansı su («Çığnam-çığnam qayalardan çıxan» bulaq-su, yaxud «ağac gəmiləri oynadan» dəniz-su) olması bilinmir: «Qazanın öginə bir su gəldi. Qazan aydır: «Su həq didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərləşəlim» – dedi. Görəlim, xanım, necə xəbərləşdi. Qazan aydır:

Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!  
Ağac gəmiləri oynadan su!  
Həsən ilə Hüseyinin həsrəti su!  
Bağ ilə bostanın ziynəti su!  
Ayişə ilə Fatimənin nigahı su!  
Şahbaz atlar içdiği su!  
Qızıl dəvələr gəlüb keçəki su!  
Ağ qoyunlar gəlüb çevrəsində yatduğı su!  
Ordumın xəbərin bilürmisin, degil mana,  
Qara başım qurban olsun, suyum sana! – dedi.

Su qaçan xəbər versə gərək! Sudan keçdi, bir gəz bir qurda tuş oldı. «Qurd yüzi mübarəkdir, qurdən xəbərləşəyim» – dedi» (11, 44-45).

Doğrudan da, Salur Qazan öz evini xəbər aldığı beş varlıq – yurd, su,

qurd, köpək və çoban içərisindən yalnız iki şeyə – suya və qurda müraciət edərkən onlara üz tutmağının səbəbini qədim inanclarla əsaslandırır:

O, suya ona görə müraciət edir ki, «Su haqq didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərləşəlim».

O, qurda ona görə müraciət edir ki, «Qurd yüzi mübarəkdir, qurdlən xəbərləşəyim».

Qazan öz evini digər üç varlıqdan (yurd, köpək və çoban) xəbər alsada, onlara müraciətini əsaslandırmağa ehtiyac görmür.

Qazanın suya və qurda müraciətinin əsasında oğuzların qədim mifoloji görüşləri durur. Qurdun qədim türklərin, o cümlədən oğuzların mifoloji-dini inanclarında nə qədər geniş yayıldığı haqqında danışmağa ehtiyac yoxdur. Qazan qurdun üzünü «mübarək» hesab edir. «Mübarək» ərəb sözüdür, mənası bərəkətli, xeyirli, düşümlü deməkdir. Demək, qurda rastlanmaq xeyir-bərəkət əlamətidir.

Türk alimi A. İnan Salur Qazanın su ilə xəbərləşməsinə qədim Yer-sub kultu ilə əlaqələndirərək göstərir ki, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı ikinci boyda Salur Qazanın çaya xitabən söylədiyi sözlər şamançıların yer-su ruhlarına xitabən söylədiyi ilahilərə bənzəyir» (15, 493).

Sudan danışmazdan əvvəl deməyi birc bilirik ki, Salur Qazanın bu xəbərləşmələri haqqında prof. M. Cəfərli özünün «Dastan və mif» kitabında danışmış, xüsusilə su ilə xəbərləşmənin üzərində çox dayanmışdır (6, 105, 108).

Prof. M. Cəfərli «Su haqq didarın görmüşdür» ifadəsini özünün yazdığı kimi «semantik vahidlərinə ayıraraq» belə təhlil etmişdir:

«Su – ilkin stixiyanın obrazı

Haqq – Allah, Tanrı səviyyəsində kosmoqonik vahid başlanğıc

Didar – Farsca "görüş" və "üz" anlamlarındadır (4, 55)

Görmək – predikat, funksiya

Cümlənin leksik-sintaktik açılışı iki cürdür:

1) Su haqq «görüşünü» görmüşdür.

2) Su haqq «üzünü» görmüşdür.

Əslində, suyun haqq üzünü, yaxud görünüşünü görməsi cümlədə ifadə olunan mifoloji-kosmoqonik situasiyanın məzmununu dəyişmişdir. Burada söhbət suyun haqq ilə akt səviyyəsində, kosmoqonik situasiyada birgə iştirakından gedir. Bu cümlənin hətta islami düşüncədən gəlmə ehtimalı belə vəziyyəti dəyişmişdir. Çünki su türk kosmoqoniyasının əsas ünsürüdür və bu kosmoqoniyadakı Tanrı – «Haqq» teoniminin ifadə etdiyi Allah ilə

eyni semantik səviyyədə qavranılır. Bu baxımdan, suyun Haqqın üzünü görməsi semantemi suyun məhz kosmoqonik yaradılışdakı iştirakına işarədir. O biri tərəfdən, suyun Haqqın «görüşünü» görməsi ifadəsi də eyni məzmunu gəlir. Burada haqqın «üzü» və «görüşü» sözləri hər iki halda kosmoqonik yaradılış aktını səciyyələndirir. Bu cəhətdən, məna dəyişmir. Yəni suyun ilkin başlanğıcda iştirak etməsi, ilkin başlanğıc ünsürlərindən olması, onun müqəddəsliyinin «Haqq didarı» ilə təsdiq olunması «didar» sözünün necə götürülməsindən asılı olmayaraq də-yişmir» (6, 105-106).

B.Ögel «Su haqq didarın görmüşdür» ifadəsini birbaşa «Su Allahın üzünü, camalını görmüşdür» şəklində ifadə edərək yazır ki, «suyun müqəddəsliyi» burada açıq görünür. Su ilə bağlı çox qədim türk ənənələri burada islamiyyətlə uyğunlaşdırılmışdır» (16, 350).

Deyilənlər məlum edir ki, «Su haqq didarın görmüşdür» ifadəsində su haqqında oğuzların qədim mifoloji görüşləri ilə islami düşüncə biri-birinə qovuşmuşdur. Suyun Haqqın üzünü görməsi, M.Cəfərlinin təhlilindən də aydın olduğu kimi, suyun ilkin başlanğıcda var olmasına dəlildir. Haqq (Allah) yaradandır. Demək, su yaradılışın şahididir. Salur Qazanın su ilə bağlı dediyi tərif-öymələr bunu bir daha məlum edir.

Folklorşünas R.Əlizadə “Azərbaycan folklorunda təbiət kultları” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, suyun həyat və nizam gətirən ünsür kimi işarələnməsi faktının “Dədə Qorqud” eposundakı əksi daha qabarıqdır. Eposun ilk boyunda belə bir ifadəni oxuyuruq: “Qamın aqan görkli suyun qurımasun!”. Bu formulun mahiyyəti onu göstərir ki, suyun mifoloji düşüncədə cilalanmış özəllikləri, yəni onun ölüm və xaosu, həyat və nizamı yarada bilməsi kult sisteminin formalaşmasına zəmin yaradır. Oğuzların düşüncəsinə görə, suyun quruması böyük fəlakətlər, ölüm-itim, nizamsızlıq gətirə bilərdi. Susuzluq nizamın pozulmasına, xaosun bərpasına yol açırdı. Bu baxımdan, oğuzların alqış və qarğışlarının, dua və diləklərinin su ilə, suyun qeyd edilən təbiətiylə bilavasitə bağlı olması həmin nizamdağıntı paralelindən danışır (8, 70). R.Əlizadə eyniadlı monoqrafiyasında “Dədə Qorqud” eposundakı suyun bir cəhətini də qeyd edir: „ ..... buradakı suyun şəfaverici qüdrəti vardır. Eposun üçüncü boyunda buna işarə edilmişdir:

Sovuq-sovuq suları sorar olsan,  
Ağam Beyrəgin içədiydi.

Bu parçadan aydın olur ki, Dədə Qorqud dövründə hər bir Oğuz igidinin özünəməxsus su mənbəyi mövcud olub. Belə su mənbələri oğuzların yaşam və döyüş gücünü şərtləndirən vasitələrdən biri idi və bu fakt suyu tapmaq yerinə çevirən ən mühüm amillərdən hesab oluna bilər” (8, 70).

“Dədə Qorqud” eposunda əksini tapmış su kultunun digər bir layı da su iyəsi ilə bağlıdır. Oğuzların etiqadına görə, su iyəsi suda yaşayır və suyu hifz edirdi. Eposun üçüncü boyunda yer almış “Ağam Beyrək gedəli içərim yox” ifadəsi su iyəsinə yönəlmiş inamı göstərir. Beyrəyə məxsus su hövzəsindən kimsə su içmir, yaxud buna cürət etmir. Çünki Beyrəyə aid su, iyəli sudur. (8, 70).

Beləliklə, bütün deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, “Dədə Qorqud” eposu həm törə qanunlarının ciddi mühafizə edildiyini bəyan edən salnamə, həm də əski türk inanc sisteminin geniş təzahür tapdığı bir dastan olduğundan su kultu ilə bağlı inanclarla da zəngindir. Və bu inanclar necəliyindən, süjet-epizod təfərrüatlarından asılı olmayaraq, həyat, insan, dünya haqqında həmişə müdrik olan həqiqətlərini təsdiq edir.

**İşin elmi nəticəsi.** Su kultu “Dədə Qorqud” eposunda da özünü qorumuşdur. Araşdırmamız nəticəsində aydın olur ki, su kultunun qədim türklərin inanclar sistemindəki yeri onun ilkin xaosu və yaradıcı başlanğıcı özündə təcəssüm etdirməsi ilə izah olunur.

**İşin elmi yeniliyi.** “Dədə Qorqud” dastanında su ünsürü ilə bağlı inanclar və obrazlar araşdırılmış, su kultu üçün səciyyəvi olan mənə xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

**İşin tətbiqi əhəmiyyəti.** “Dədə Qorqud” dastanı, eləcə də təbiət kulturları ilə bağlı araşdırmalarda bu məqalədə açılan problemin tətbiq oluna biləcəyi qənaətinəyik.

## ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. Salur Qazan. Bakı: Ozan. 2005, 223 s.
2. AB-KDQ-P. Abdullayev B. «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası. Bakı: Elm, 1999, 224 s.
3. Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 144 s.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. / Tərtib edənlər: A.M.Babayev, C.B.İsmayilzadə (Rəmzi). Bakı: Maarif, 1981, 280 s.
5. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 195 s.
6. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 186 s.

7. Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Elm, 1977, 231 s.
8. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı: Nurlan, 2008, 174 s.
9. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 216 s.
10. Kamal R. «Kitabi-Dədə Qorqud»: arxaik ritual semantikasi. Bakı: Elm, 1999, 72 s.
11. Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
12. Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı: Yurd, 1999, 244 s.
13. Məmmədov C.M. Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud: Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1999, 27 s.
14. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
15. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
16. İnan A. Türklərdə Su Kültü İle İlgili Gelenekler / Abdulkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. 3. Baskı, I cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 491-495
17. Ögel B. Türk mitolojisi, II cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 610 s.

*Rəyçi: fil.ü.e.d. M.İmanov*